

Sokszinű részvétel

Új szereplők és új szinterek a kortárs magyar romakutatásokban

A 21. század elején a „mindennapi élet” problematikájának kutatása újfajta érdeklődésnek örvend, egyre inkább a vizsgálatok középpontjába helyezve a kortárs világ társadalmi praxisait.¹ A praxisorientált kutatás pedig a maga valóságában hozta felszínre a kortárs társadalmak előtt álló szociokulturális kihívásokat, amelyek egyike hazánkban – többek között – a roma társadalmi integráció kérdése.² A probléma komplexitása és összefüggése a globális folyamatjelenségekkel számos tudományos kezdeményezést vezetett arra, hogy felhagyjon a hagyományos tudományos gyakorlatokkal és tevékenységét új keretekre alapozza. Ennek a keretnek a kulcsszavai a következők: társadalmi felelősségvállalás és az érintettek bevonása (társadalmi részvétel) a helyi életvilágot érintő döntéshozatali folyamatokba (legyen szó akadémiai vagy akciókutatásról), tudományos kutatás és a tudományos tudás gyakorlati értéke, fenntartható fejlődés, társadalom- és tudománykritika és az irányított társadalmi változás (beavatkozásra, cselekvésre, akcióra). Ezek a kezdeményezések olyan társadalmi szintereket hoznak létre, amelyek új szereplőket emelnek be a kutatás, az értelmezés, a reflexió és a cselekvés hagyományosan belakott terébe.

Jelenünk, ilyen vagy olyan formában, kétségtelenül a kortárs értelmű „részvétel kora”,³ avagy a társadalom tagjainak részvétele és a transz-, illetve az interdiszciplináris együttműködés egyre fontosabbá válik az élet különböző szinterein. Az alkalmazott etikával foglalkozó filozófus, Rózsa Erzsébet szerint az interdiszciplinaritás azért is fontos, mert az „interdiszciplinaritás természetes létmódja lett gyakorlati tudásunknak nem csak a társadalom- és a bölcsészettudományok világában, hanem egész kultúránkban. Ez akkor is tény, ha a humán és bölcsész területek művelőinek jelentős része még mindig nem akar szembesülni ezzel az alapvető vonással.”⁴ A részvétel és a részvételiség ugyan felkapott divatszavak a 21. század elején, ám korántsem újkeletű formákra és gyakorlatokra vonatkoznak, hiszen minden társadalom, még a hagyományos és bennszülött társadalmak is, változatos formákban építenek a tagok részvételére.⁵

Jelen tanulmány célja, a teljesség igénye nélkül, körképet nyújtani a magyarországi romakutatások területén alkalmazott együttműködési és részvételi gyakorlatokról, felvillantva a részvételhez és a tudástermeléshez kapcsolódó dilemmák egy részét. A témára vonatkozó szakirodalmi tanulságokat néhány akciókutatóval készített interjú egészíti ki.⁶ Kétségtelen, hogy a néprajztudomány és a kulturális antropológia is hosszú évtizedek óta használja a részvétel fogalmát, ami alatt sokáig elsősorban a kutató részvételét értették a lokális életvilágban. Az ezredfordulótól azonban a kulturális antropológiában is számtalan olyan könyv jelent meg, amelyben az alkalmazott tudományos módszer a kutató és a „kutatottak” különböző típusú együttműködését foglalta magában. A sokszínűség a megnevezésekben is megmutatkozott: ezt a gyakorlatot nevezték együttműködő (*collaborative*), reciprok (*reciprocal*) vagy részvételi (*participatory*) megközelítésnek is.⁷

SZOCIOKULTURÁLIS PROBLÉMÁK KORTÁRS VILÁGUNKBAN ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

¹ Szijártó 2016: 9, 21–22.

² A tanulmány megírásához szükséges kutatásokat az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. A szöveg egyes részei megjelentek a *Replika* 100 partycipáció lapszámában (2016/5).

³ A színházi neveléshez kapcsolódóan lásd például Takács Gábor, a Káva Kulturális Műhely elnökének és szakmai vezetőjének írását (*A részvétel kora: a színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon*) a *Műút* című folyóiratban: <http://www.muut.hu/korabillapszamok/035/takacs.html> (2016. szeptember 2.)

⁴ Rózsa 2014: 2. http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=405&kr=A_10_%3D%222014%2015%282%29%22 (2017. január 26.)

⁵ Rahnema 2010: 127–128.

⁶ Ezúton mondok köszönetet Pataki Györgynek, aki 2015 őszén interjúk készítésére kért fel magyar akciókutatókkal a *KOVÁSZ* című folyóirat akciókutatás különszámában megjelenő szerkesztett interjúhoz, továbbá beleegyezett abba, hogy a beszélgetéseket a *KOVÁSZ*-on kívül is hasznosítsam. Egyúttal hálásan köszönöm a beszélgetést az akciókutatóknak és hozzájárulásukat az interjúrészletek idézéséhez. Ez utóbbiakat a tanulmányban dőlt betűs idézetekkel jelölöm.

⁷ Lassiter 2008: 1.

Az új évezred elején a társadalomtudományi szintér különböző területein – többek között a szociológiában is (lásd például Burawoy közszociológiai programját)⁸ – egyre határozottabban fogalmazódott meg az igény arra vonatkozóan, hogy a tudományos világ módszeresebben tárgyalja a kortárs társadalom problémajelenségeit és tegyen lépéseket a tudományos eredmények közérthető közzététele és hasznosítása érdekében. Ennek keretében jött létre a kulturális antropológián belül a magát közhasznú vagy közantropológiának nevező szakterület (*public anthropology*). Ez egyrészt közügyek, illetve közproblémák kutatását célozta, másrészt az antropológusok munkájának nagyobb átláthatósága mellett foglalt állást (mennyiben és hogyan vállalnak szerepet fontos társadalmi problémák nyilvános tárgyalásában). Ezek mellett az etikai kódex felülvizsgálatára szólított fel: vagyis a diszciplína „ne okozunk kárt!” elve helyett a „tegyünk láthatóan hasznos és társadalmilag jó dolgokat!” elvet hangsúlyozta.

Cserti Csapó Tibor, Balatonyi Judit és munkatársaik egy olyan nemzetközi kutatási projektben vettek részt, ami a fentiekben megfogalmazottak okán a közhasznú, elkötelezett antropológia (*public, public engaged anthropology*) területéhez kapcsolható. A projekt egyrészt azt vizsgálta, hogy a „hazai lakhatási politikában működnek-e olyan rejtett vagy nyílt mechanizmusok, a dokumentumokba beépített nyelvi megfogalmazások, a szövegek szintjén megjelenő toposzok, amelyek az irányelvekben megfogalmazott esélyegyenlőség és jogegyenlőség ellenére mégis hátrányos helyzetbe hozzák a roma csoportokat és elvezetnek a lakhatási szegregálódásukhoz, vagy éppen nehezítik a mindennapi ügyintézés gyakorlatát” (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 191–192, kiemelés a szerzőktől). Másrészt azt célozta, hogy a kutatás során azonosított problémákat összevegyessék a civil gyakorlattal és kiderítsék, hogy a civilek „milyen egyéb, kapcsolódó negatív, diszkriminációs tapasztalatokkal rendelkeznek” (Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 192).

Cserti Csapóék közhasznú antropológiai kutatása kifejezetten olyan dokumentumok előállítását határozta meg célként, amelyek elősegítik a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók munkáját, tudatosítják a romák lakhatásával kapcsolatos szövegszerűen megragadható és a gyakorlatban tapasztalt problémákat, továbbá iránymutatást, javaslatokat, lehetséges válaszokat nyújtanak.⁹ Többek között a kutatók egyik tanulmánya a közhasznú, a romák szociális lakhatási politikáját érintő problémák konstrukciós folyamataival foglalkozik – ezen belül pedig a civil részvétel és együttműködés lehetőségeit és korlátait veszi számba.¹⁰

A társadalomtudományok mellett a szociális dizájn (*social design*) is egy olyan új tudásterület, ami nagyszerűen szemlélteti azt, ahogyan a különböző szakterületek gyakorlati célokat követve „kilépnek a hétköznapi és kisemberek világába” saját megszokott közegükből (lásd például Fehér Bori és csapatának *Felhőgyár* című szociális designprojektjét Bódvaszilason,¹¹ vagy Szalkai Dániel autizmussal és más viselkedészavarokkal foglalkozó dizájn munkáját¹²). A szociális dizájn a tervezésben elsajátított gondolkodásmódot alkalmazza kortárs társadalmi problémák fenntartható megoldása, társadalmi változások előidézése érdekében – középpontban például a célszerű és hatékony gyakorlati megoldások és újítások megtalálásával, az emberek életét javító előrelépések megtételével.

Barcza Dániel és Fehér Bori 2013-ban elindított *Felhőgyár* c. programja arra keresi a választ, vajon a szociális dizájn eszközeivel „létrehozhatók-e új perspektívák és erősíthető-e” a halmozottan hátrányos helyzetű bódvaszilasi „gyerekközösségek rezilienciája”.¹³ A szakemberek a folyamat céljaként az alábbiakat fogalmazták meg: „a gyerekek megtapasztalják saját kreativitásuk erejét és azt, hogy képesek változtatni környezetükön és helyzetükön és képesek új perspektívákat alkotni maguk számára”.¹⁴ A Magyarországon úttörő program egyik kiemelendő vonása, hogy a helyi életvilág sajátosságaiból adódóan ugyan elsősorban roma gyerekekkel foglalkoznak, de az elbeszélés narratívája nem helyezi a problémát az etnicitás keretébe, nem etnicizálja a hátrányos helyzetű gyerekek és a

⁸ Burawoy 2005: 4–28, magyarul 2006: 35–66.

⁹ A lakhatási mozgalmakhoz és a hajléktalanság politikájához lásd még Udvarhelyi 2014.

¹⁰ Balatonyi és Cserti Csapó 2016: 191–204.

¹¹ <http://www.tedxdanubia.com/fellow/feher-bori> és <http://cloudfactory.mome.hu/> (2016. szeptember 2.)

¹² <http://aosz.hu/wp-content/uploads/2015/05/Szalkai-D%C3%A1niel-bemutakoz%C3%A1sa.pdf> (2016. október 4.)

¹³ Barcza és Fehér 2017: 4.

¹⁴ Barcza és Fehér 2017: 8.

szociális dizájn találkozásának folyamatát.¹⁵ A következetesen megvalósított reflexió és önreflexió az írott szövegeknek is a sajátja, a szerzők minden egyes akciójuk, vagyis a gyerekekkel közösen tervezett tárgyak és a kapcsolódó gyakorlatok leírása esetében kitérnek a program során tapasztalt kudarcokra, avagy a praxisból eredő tanulságokra és sikerekre is. Mindez jól szemlélteti azt, hogy a szerzők a szociális dizájn gyakorlatát többdimenziós tanulási folyamatnak tekintik saját magukra vonatkoztatva is.

A sikerek és a kudarcok bemutatásának példaként a program egyik dizájn elemét, a Totem Padot emelem ki. A Totem Pad egy figyelemfelkeltő, funkcionális tárgy, amit a program vezetői a közösségnek szántak – ez gyakorlatilag egy 6-8 fő számára ülőhelyet biztosító pad, aminek 4 méter magas, totemszerű oszlopos eleme egyben találkozási helyet is kijelölhet. A megnevezett tárgy a program kezdetben iskolára fókuszáló terén kívül helyezkedik el, a kultúrház, az iskola, a templom és a patakpart határolta zöld területen. Vagyis a program a paddal kilépett a település szociokulturális terébe a kezdetben szűkebbre szabott földrajzi keretéből (t.i. a helyi általános iskolából) és igyekezett megszólítani a helyi lakosság jelentős részét – ezt a programvezetők maguk is sikerként könyvelték el azzal együtt, hogy a pad megvalósítását a helyiek támogatták és az elhelyezés konkrét helyét elfogadták. Ugyanakkor a pad létrehozásához kapcsolódó tanulságok arra hívták fel a figyelmet, hogy érdemes lett volna az érintettek körének és a fennálló lokális erőtereknek, hatalmi viszonyoknak az előzetes feltérképezése (stakeholder térkép formájában) annak érdekében, hogy a helyiek körében minden meghatározó személy kifejtse véleményét és elképzelését a Totem Pad felállításáról (kudarc).¹⁶

A fentebb említett két példa nem csak eltérő tudományterületekhez kapcsolódik, hanem a kilépés a mindennapok és közügyek világába is különböző módon történik, továbbá az eltérő tudománytörténeti kontextusokba ágyazott részvétel-fogalom is más és más szociokulturális összefüggésekben nyer jelentőséget.

A RÉSZVÉTEL ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS FOGALMÁNAK SOKSZÍNŰSÉGE

A társadalmi részvétel és igazságosság a 21. század elején nem csak a tudományos színtéren és a művészetekben, hanem a társadalmi nyilvánosságban is sokat tárgyalt ügyek.¹⁷ A művészet területén az érdeklődés a társadalmi kérdések iránt már az 1990-es években megfigyelhető volt hazánkban, ám a társadalmilag elkötelezett művészeti projektek a 2000-es években jelentek meg.¹⁸ Napjaikban egyre nő azoknak a tudományos kezdeményezéseknek a száma, amelyek kifejezetten fontosnak tekintik az érintetteket bevonását és részvételét az őket érintő kérdésekbe – legyen szó a kutatómunkáról, vagy a helyi életvilágot érintő döntésekről.

A szakirodalomban a társadalmi részvétel csoportosítása számtalan formában ismert. Többek között különbséget tehetünk: 1. részvételi típusok között a résztvevők körét tekintve,¹⁹ 2. megnevezhetünk részvételi fokozatokat a részvétel mértéke alapján,²⁰ 3. a részvételi módokban is tapasztalhatók eltérések: ez a bevonódás, bevonás és bevonódottság kérdése (politikai és episztemikus részvétel)²¹ és 4. a részvétel politikájának ügye.

A résztvevők körét tekintve közrészvételről (*public participation*) beszélünk, amennyiben bárki és mindenki részt vehet, aki akar; képviseleti részvételről (*representative participation*) van szó, ha az érintett csoportok képviselői vesznek részt a döntési folyamatokban. A közösségi alapú részvételi folyamat (*community-based participation process*) olyan esetekre vonatkozik, amikor egy adott közösség (földrajzi alapon, érdekek vagy értékek mentén szerveződő) tagjai maguk lesznek résztvevők.

A fokozatok a részvétel mértékétől (annak milyenségétől és mélységétől) függően terjedhetnek az „»álság« bevonástól a közösségi demokráciában kívánatos részvételig”²² – például a legalacsonyabb fokozatok egyike a passzív részvétel és a legmagasabbaké pedig az interaktív részvétel

¹⁵ Kérdés ugyanakkor, hogy az etnicitás és az etnikai együttélésből adódó sajátos szociokulturális vonások nem tematizálása mennyiben teszi láthatóvá és mennyiben fedi el a helyi életvilág sajátosságait?

¹⁶ Barcza és Fehér 2017: 51.

¹⁷ A társadalmi részvétel magyarországi jogi szabályozásáról lásd: Reisinger 2012: 28–30.

¹⁸ Ehhez részletesebben lásd Csatlós 2016: 150–165. és Bálint 2016: 71–75.

¹⁹ Finger-Stich és Finger 2003.

²⁰ A társadalmi részvétel mélységére, szintjére, fokozatára vonatkozóan többféle megkülönböztetés ismeretes. Lásd például Reisinger 2012: 24–26. és Földi 2009: 34–40.

²¹ Heron 1996.

²² Radácsi 2006: 256.

és az önmozgósítás.²³ Ehhez hasonlóan nyolc fázisban fokozatokat különböztet meg az állampolgári részvétel létrája a manipulációtól az állampolgári ellenőrzésig.²⁴

A részvételnek egy további aspektusát tárgyalja a kooperatív kutatás (*co-operative inquiry*) atyja, John Heron (1996), aki különbséget tesz politikai és episztemikus részvétel között. A politikai részvétel tulajdonképpen az érintettek bevonásának kérdése a közös gondolkodásba és döntéshozatali folyamatokba, míg az episztemikus részvétel a kutatók, illetve az érintettek, mint megismerők részvételére és kutatási alanyokként történő bevonódására vonatkozik a kutatás folyamatában.²⁵

Sarah White brit szociológus a részvétel politikájának keretében a részvétel négy típusát (nominális, instrumentális, reprezentatív és transzformatív) különbözteti meg, a részvételi formáknak, a különböző szereplők perspektívájának és érdekeinek, valamint a funkcióknak megfelelően. A *nominális* részvétel esetében az érintettek részvétele a fejlesztési projekteknél legitimálja a fejlesztés gyakorlatát, függetlenül attól, hogy ez tulajdonképpen nem más, mint csupán egy kirakati tevékenység, aminek valós hatásai nincsenek. Az *instrumentális* részvétel a helyiek részvételét a hatékonyság fokozása érdekében használja eszközként egy adott cél elérése érdekében, például az érintettek tudásának és képességeinek kiaknázása a projekt megvalósításában, akik ezért cserébe költségtérítést várnak. A *reprezentatív* részvétel azért vonja be a helyieket a fejlesztési projektbe, hogy azok hallathassák a hangjukat a döntéshozatali folyamatában, ami a program fenntarthatóságának egyik záloga. A résztvevők célja a projekt befolyásolása, saját érdekeik kinyilvánítása. A *transzformatív* részvétel esetében a részvétel egyet jelent a képessé tétel folyamatával (*empowerment*) annak köszönhetően, hogy a helyiek részt vesznek a választási lehetőségek megfogalmazásában, a cselekvési opciók kialakításában és a különböző döntéshozatali mechanizmusokban. Aztán maga a folyamat lesz az, ami tudatosítja a résztvevőkben saját helyzetüket és életük különböző kontextusainak összefüggéseit.²⁶

Málovics György, közgazdász, a szegedi romák integrációjával foglalkozó akciókutató arra hívta fel a figyelmet, hogy a részvétel fokát több tényező is befolyásolhatja: például szoros összefüggés tapasztalható a részvétel mélysége és a szociokulturális környezet természete között: „*A mi akciókutatói folyamatunk azok közé az akciókutatói folyamatok közé tartozik, amelyek eléggé akcióorientáltak. Mi, kutatók érintettek a roma érintettekkel különböző szinten és különböző mértékben vagyunk képesek együttműködni, a részvétel ilyen értelemben nagyon vegyes ebben a folyamatban...*” (interjú Málovics Györggyel, 2015) – de a közösség társadalmi és kulturális, gazdasági vonásainak köszönhetően sok esetben pusztán képviseleti részvétel valósul meg fontos döntések esetében, amit egy párhuzamosan folytatott, intenzív, nyitott, legkevésbé irányított konzultáció alapol meg, egészít ki.

Egyrészt tehát az adott szociokulturális környezet az, ami jelentős hatást gyakorol a helyiek részvételére és az együttműködésre, az akciókra. Másrészt a kutatás, a reflexió és az interpretáció okán ebben a keretben is érvényesül az a kortárs hermeneutikában elfogadott nézet, hogy az értő és értelmező tekintet befolyásolja az értelmezést, vagyis „az értelmezésnek nincs operacionalizálható módszere”²⁷ – ugyanez a tekintet (a szakembereké és az érintetteké) jelen esetben befolyásolja a cselekvést, a különböző akciókat is. Az önreflexív értelmezési pozíciók sokfélesége kedvez a módszertani pluralizmusnak, a részvételiség és a gyakorlatok változatosságának (*diversity*).

Ugyanakkor a magyar színtereken végzett romakutatás szakirodalma a részvétel fogalom értelmezésének és használatának sokszínűségéről árulkodik. Lőrinczi Tünde 2013 és 2015 között a budapesti roma gyülekezetekben kutatta az elismerés-politikai gyakorlatokat. Egyik tanulmányában – *A részvétel gyakorlatai és az elismerés politikája egy budapesti roma gyülekezetben* (2015) című írásban – a szerző kifejezetten a *részvételi gyakorlatokat* tárgyalja, ami alatt azonban a romák részvételét érti a különböző közösségképződési helyzetekben a roma újjáéledés és elismerés politika összefüggésrendszerében és nem részvételüket a kutatásban vagy a saját életükre vonatkozó döntési

²³ Részletesen Radácsi 2005: 1–2.

²⁴ Arstein 1969.

²⁵ Gelei András, az akciótanulás szemléletmódját alkalmazó szervezetfejlesztő, kifejezetten hangsúlyozza annak transzformatív jelentőségét, hogy a résztvevők milyen mértékben vannak bevonódva a közös akciókutatói projektbe: „*Szerintem nem elegendő önmagában a politikai részvétel, hogy az érintettek is beleszólhatnak, ha lehetőségük van rá, mert nem mindegy, hogy milyen attitűddel ül ott valaki, amikor ott a lehetőség, hogy beleszól-e a dolgokba vagy nem.*” (interjú Gelei Andrásal, 2016.) Ehhez hasonlóan Peter Reason (1998: 147–167), aki az akciókutatókban alkalmazott részvételi megközelítések fejlesztésének egyik nemzetközileg elismert vezető személyisége, megkülönbözteti a részvétel politikai, episztemológiai, ökológiai és szellemi dimenzióját; ezekre egyfajta szükségszerűségként (*imperative*) tekintve.

²⁶ White 1996: 7–9.

²⁷ Boda 1997: 129.

folyamatokban. Ennek keretében Lőrinczi a budapesti Khangeri közösség tagjaira vonatkozóan megkülönbözteti a lokális részvételt, az intézményi és a virtuális részvételt a közösségképződés egyes szinterein.²⁸ Kutatása során Lőrinczi egy olyan kutatási módszert alkalmazott, ami a közösség tagjainak különböző formákban történő támogatását, kiegészítését jelentette, és aminek a *kollaboráló módszertan* nevet adta. Ezt pedig a következőképpen fogalmazta meg: „Ezeknek a feladatoknak [mint például segítség nyújtása álláskeresésben, blog és Facebook-oldal létrehozása a gyülekezetnek, élettörténet megírása vagy fordítás] a megoldásába az esetek többségében én is bevonódtam, így közelről láthattam, sőt benne lehettem azokban a helyzetekben, amelyek érintették a közösség tagjait, és ezáltal részletgazdag benyomásokat szerezhettem olyan szituációkban, amelyekben nemcsak *megfigyelő* voltam, hanem aktív *részvevő*, aki együttműködik, *kollaborál* a közösség tagjaival. Ezt nevezem *kollaboráló módszertannak*.”²⁹ (kiemelés L.T.) A fentiek alapján nem teljesen egyértelmű, hogy ez a fajta *kollaboráló módszertan* mennyiben és miben különbözik az állomásozó terepmunka során a kutató és a helyiek között a mindennapokban a különböző élethelyzetekben adódó problémák „megoldása” érdekében szükségszerűen kialakuló együttműködéstől, kollaborációtól, kölcsönös segítségnyújtástól.

A részvételi megközelítéseket a célképzetek alapján két nagy csoportba sorolhatjuk. Egyrészt az alkalmazás céljai lehetnek funkcionálisak, vagyis a kutató az érvényesség, a helytállóság, a hatékonyság és az eredményesség növelése érdekében fordul a helyiek részvételének irányába. Vagyis a részvétel ebben az esetben eszközként szolgálja a projektcélok elérését. Másrészt az érintettek bevonásának célja lehet a hatalommal való felruházás vagy felhatalmazás (*empowering purposes*) is, vagyis a helyi érintettek emberi és társadalmi tőkéjének növelése, képességfejlesztés és tudatosítás.³⁰ Ez utóbbinál tehát a részvételi folyamat önmaga jogán nyer létjogosultságot a fejlesztési projekteken.³¹ Ugyanakkor nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy a részvétel és részvételiség nem varázsszó és önmagában még nem jelent egyet „egy nem elfogódott, jó dologgal”.³²

A művészet, a vizualitás egyre fontosabbá válik a részvételi és akciószemléletű kutatásokban. Krista Harper, amerikai kulturális antropológus több tanulmányban is tárgyal egy magyarországi roma közösségben végzett részvételi kutatást, amelynek módszere a magyarul fotóhangként fordított *Photovoice*. Ennek lényege, hogy az érintett „közösség tagjai fényképekkel dokumentálják a problémákat, vitát, párbeszédet generálnak, és felhívják a döntéshozók figyelmét” ezekre.³³

Harper szerint a *Photovoice* három szempontból is fontos módszer a társadalmi változások előidézésében:³⁴ egyrészt a képek és a hozzá kapcsolódó tematikus beszélgetések növelik a helyiek tudatosságát saját életvilágukra és életkontextusaikra vonatkozóan. Másrészt egy olyan kommunikációs eszköz, amellyel a marginalizált társadalmi csoportok hatékonyan szólíthatják meg a szakpolitikai döntéshozókat és a különböző intézmények képviselőit. Harmadrészt a csoport problémái, jelen esetben a helyi környezettel és az egészséggel kapcsolatos ügyek, hallhatóvá válnak, tematizálódnak azáltal, hogy a romák készíttette képek egy kiállítás keretében megtekinthetők. A helyi nyilvános térben kiállított fényképek eszközként szolgálnak ahhoz, hogy hidat képezzenek a roma és nem roma lakosság között és eljuttassák a lokális szélesebb közönséghez a felmerült helyi természeti környezettel kapcsolatos problémákat (például személtlerakás – hulladékkezelés, talajvíz, ivóvíz ellátás és szennyvízelvezetés).

Harper 2012-ben megjelent írásában amellett érvel,³⁵ hogy kiemelendő jelentősége van a részvételi vizuális kutatásnak, hiszen egyfajta választ nyújt a környezetantropológiában ismert három reprezentációs válságra, amelynek egyikét éppen a *Writing Culture* körül kibontakozott vita váltotta ki.³⁶ A második krízis ahhoz a felismeréshez kapcsolódik, hogy a természet és a környezet kulturálisan és történetileg konstruált objektumok, és a mindenkori konstrukciók meghatározzák a környezet védelmét,

²⁸ Lőrinczi 2015.

²⁹ Lőrinczi 2014: 84.

³⁰ Lilja és Bellon 2008: 482.

³¹ Parfitt 2004: 538, 540.

³² Greenwood és Lewin 2007: 260.

³³ Harper 2012: 167–168, magyarul 2016: 293.

³⁴ Harper 2009: 10–11.

³⁵ Harper 2012: 292–305, magyarul 2016: 167–189.

³⁶ A kulturális antropológiában az 1970-es, 1980-as évektől következett be a felismerés, nevezhetjük retorikai vagy kritikai fordulatnak is, miszerint az etnográfiai írás maga is politikai és poétikai aktus, hogy sem a nyelv, sem a terepmunka nem semleges természetű. Továbbá, hogy a másik textuális reprezentációja során alkalmazott stratégiák nem tekinthetők transzparensnek és sokkal inkább megteremtik, mintsem leírják a kutatás tárgyát. A változások egyik kulcsmozzanataként szokták emlegetni a George E. Marcus és James Clifford szerkesztette *Writing Culture* című kötet megjelenését 1986-ban.

használatát és kizsákmányolását is. A harmadik válság arra a sajátosságra reflektált, hogy a környezeti mozgalmak fősodrában nem válnak láthatóvá a marginalizált társadalmi csoportok. Ahogyan Harper fogalmaz: „A vizuális részvételi kutatás – mint például a részvételi akciókutatás (RAK; *participatory action research*) – egyenjogúságot biztosít a közösség minden tagjának a kutatásban való részvételre, a terepmunka irányítására, az adatok értelmezésére, valamint a kutatási eredmények alkalmazására és kommunikálására.”³⁷

A művészetalapú részvételi akciókutatást hazánkban más kultúra- és társadalomkutatók is alkalmazzák roma fiatalokkal és gyerekekkel végzett tudományos munkájuk során, például Horváth Kata, Oblath Márton és munkatársaik. A fent nevezett szakemberek évek óta foglalkoznak művészetalapú módszerekkel, többféle metódust is kipróbáltak – ebből született *A részvételi ifjúságkutatás módszerei. Kutatás-módszertani összefoglaló* (2015) című kötet is –, például az egyéni művészeti alkotás lehetőségeit megteremtő kutatási eljárásokat, mint amilyen a fentebb is említett fotóhang (*Photovoice*) és a digitális történetmesélés, vagy a drámaalapú csoportos részvételi eljárások (pl. szociodráma és fórumszínház).

A szerzők az említett kötetben külön alfejezetekben reflektálnak az egyes módszereket alkalmazó műhelymunkák és fejlesztési folyamatok tapasztalataira, a nehézségekre, a résztvevő kutatóknak a folyamatra és saját munkájukra vonatkozó önreflexív tanulságokra. Ennek köszönhetően az is kiderül, hogy valójában mely módszerek azok, amelyek segítik a fiatalokat saját életkontextusaik módszeres megismerésében, valamint az elnyomó helyzetek és viszonyok megváltoztatásában – vagyis melyek alkalmazásával valósulhat meg egyszerre a kutatási tevékenység és a transzformatív részvétel lehetősége.

Példaként említhető a szociodráma, egy olyan drámaalapú csoportos részvételi eljárás, ami elsősorban társadalmi szerepeket, szereplehetőségeket és -konfliktusokat vizsgál mikroszinten. Ennek keretében a kutatócsoport egy Borsod megyei „második esély” iskolába járó hátrányos helyzetű roma középiskolások jövőképét vizsgálta. Kutatási kérdéseik a következők voltak: „milyen utakat látnak maguk előtt, illetve képzelnek el maguk számára a fiatalok? Milyen dilemmáik vannak a tanulás értelmével és irányával, a munkavállalás és a pénzkeresés nehézségeivel, a családalapítás időpontjával, a karrierépítés fontosságával, a térbeli mobilitás kockázataival, stb. kapcsolatban? Milyen előnyeit, milyen nehézségeit látják az egyes lehetőségeknek, milyen életpályák, társadalmi szereplehetőségek rajzolódnak ki számukra saját pozíciójukból? Milyen típusú vágyaik vannak, és milyen konkrét lépéseit tudják beazonosítani ezek elérésének, milyen akadályokat érzékelnek, és milyen kapaszkodókat látnak, milyen konkrét cselekvési tervekkel rendelkeznek?”³⁸

Látható, hogy a megfogalmazott felvetések releváns módon járják körül a roma fiatalok jövőképének problémáját. Ugyanakkor maguk a szerzők azok, akik reflexív és önreflexív praxisuknak köszönhetően belátással vannak a módszer kutatási oldalára vonatkozó korlátokra. Vagyis szembesülnek azzal, hogy az idő rövidsége (egy szociodráma foglalkozás nagyjából 3-5 óra hosszú) miatt a résztvevők ebben a keretben az eljárást nem saját életviláguk kutatásaként fogták fel, és nem sajátították el „egy olyan módszert, amelynek segítségével a továbbiakban képesek saját élethelyzeteik szisztematikus vizsgálatára, illetve ezek konzekvens, programszerű átalakítására”.³⁹

Összetett probléma tehát az, miként alakítható ki és milyen csatornákon közvetíthető hatékonyan az a módszer, az a szisztematikus megismerési gyakorlat, amelynek alkalmazásával az érintettek képessé válnak saját életkontextusaik kritikus tudatosítására és azok egyes pontjainak megváltoztatására a részvételi projektek keretén kívüli, attól radikálisan eltérő szociokulturális élethelyzetekben?⁴⁰ Működik-e, működtethető-e a megnövekedett döntési és cselekvőképesség a mindennapi életben, az egyéni életvilágokban; a megszerzett tudás és gyakorlatok kiállják-e a hétköznapi valóságok próbáját?

TUDÁS ÉS TUDÁSTERMELÉS, HATALOM ÉS FELHATALMAZÁS, KÉPESSÉ TÉTEL (EMPOWERMENT)

³⁷ Harper 2012: 293, magyarul 2016: 169.

³⁸ Horváth és Teszary 2015: 121.

³⁹ Horváth és Teszary 2015: 141.

⁴⁰ Vö. Kesby 2005: 2057.

A társadalomtudományokban jól ismert jelenség, hogy a fogalmak nagy része időről-időre változó jelentéstartalommal bíró társadalmi konstrukció, hogy a tudás időleges és nem kizárólagos. A részvételi módszerek és az akció szemléletű kutatások mind egyetértenek abban, hogy az egymással versengő, sokféle tudásforma közül *a priori* nem dönthető el, hogy melyik bizonyulna legjobbnak a lokális társadalom által problémaként azonosított kérdések megoldásában: a tudományos vagy a helyi tudások (*local, indigenous* vagy *traditional knowledge*).⁴¹ A vitafórumok, tanácskozások, beszélgetések, workshopok pontosan arra biztosítanak lehetőséget, hogy a sokszínű közösségi és szakmai tudásformákkal rendelkező érintettek egymásra hangolódhassanak, hogy a résztvevők különböző nézőpontokból ismerhessék meg az adott kérdést.⁴² A részvételi paradigmában a tudás négy típusának (tapasztalati, prezentációs, propozíciós és gyakorlati) szoros egymásba kapcsolódása, kölcsönös összefüggése teremti meg a tudásrendszer teljességét, és a kutatás érvényességének feltétele a négy formában keletkező tudásfajta közötti összhang.⁴³

Szijártó Zsolt „*A részvétel művészete*”. *Kollaboráción alapuló projektek a társadalomtudományokban* (2017) című tanulmányában arra vállalkozik, hogy a „laikusok tevékenységeire építő tudástermelés és –alkalmazás alternatív hagyományát” vázolja fel a társadalomtudományos szintéren az etnográfiai tudástermelési rendszer felosztásának segítségével. Az etnográfiai tudástermelési rendszer három nagyobb egységének a szerző a következőket tekinti: 1. a tudástermelés, 2. a tudás szerkezete és 3. a tudás felhasználása. A 21. század elején a tudástermelés nem kizárólag a professzionális szakemberek feladata, hanem a részvétel okán bárki saját életvilága adatainak rögzítőjévé és értelmezőjévé válhat. A mögöttes tudománykritikai megfontolások azt hangsúlyozzák, hogy a társadalmi valóságnak a tudományos kutatási módszerekkel történő megismerése részleges és a mindennapi valóság fontos összetevőit hagyja rejtve a szisztematikus megismerő előtt. Éppen emiatt lesz jelentős a tudományostól eltérő észlelés és megközelítésmód, tulajdonképpen a hétköznapi ismeretek komplex rendszere, amit a „laikusok” mindennapi életük során észrevétlenül is létrehozhatnak.⁴⁴ Az alkalmazást és az együttműködést előnyben részesítő tudományos programok egy része éppen ezt a hétköznapi tudástermelési gyakorlatot kívánja integrálni adatgyűjtési rendszerébe. Ráadásul az újmédia biztosította lehetőségeknek köszönhetően az emberek gyakran más formában már a hétköznapi szerves részeként rögzítenek és értelmeznek adatokat saját életükre vonatkozóan (például Facebook-idővonal), vagyis egyszerre állítanak elő tartalmakat és fogyasztják azokat.⁴⁵

A helyiakkal együttműködve létrehozott tudás szerkezete alapvetően tér el az akadémiai tudástól: előbbi esetében az egyediség, az ismeretek szituacionális érvényessége kerül a középpontba. Ugyanakkor a tudományos szintéren alkalmazott fogalmak, narratívák és magyarázatrendszerek elhomályosítják, vagy elnémítják, elnémíthatják a mindennapi élet rejtjelmeit, annak alternatív valóságát és mitikus magyarázóelveit.⁴⁶

A helyi tudás kifejezést számos tudományterület beemeli fogalomtárába, köztük a kulturális antropológia is. Ez a diszciplína egyrészt dinamikus változóként tekint a lokális tudáskészletre, aminek tartalma magában foglalja a helyi életvilág komplexitásának ismeretét, az eligazodást a lokális társadalmi rendszerben és az egyezményes kódok között, valamint a dolgok működésének sajátos magyarázatát. Másrészt a helyi ismereteket úgy kezeli, mint ami nemcsak a múlt, hanem a jövőre vonatkozóan is érvényes (lehet), ezért fontos része a hosszú távú tervezésnek.⁴⁷

⁴¹ A lokális tudás és a moldvai csángókat célzó fejlesztési gyakorlatok közötti összefüggésekről lásd Lajos 2012: 176–193.

⁴² Pataki 2007: 153–155.

⁴³ Gelei 2005 és Csillag 2016: 41–42. – itt a tudásfajtaokról és ezek egymáshoz való viszonyáról olvashatunk részletesebben. A tapasztalati tudás (*experimental knowledge*) az egyéni tapasztalatokból, a személyes élményekből fakadó tudástípus, aminek alapján megteremtjük a másikkal (emberekhez, élőlényekhez, tárgyakhoz, jelenségekhez...) való viszonyunkban a hasonlóságok és különbözőségek világát. A prezentációs tudás (*presentational knowledge*) a tapasztalati tudás megjelenítésének formájára vonatkozó tudásfajta, vagyis annak tudása miként tudjuk verbálisan (szavak, történetek segítségével) vagy nem verbális eszközökkel (pl. képekkel, hangokkal, mozdulatokkal, mozgással) kifejezni tapasztalatainkat. A propozíciós tudás (*propositional knowledge*) tulajdonképpen az ember „valamiről való tudását” foglalja magában: elméleteket, koncepciókat, érvrendszereket. A gyakorlati tudás (*practical knowledge*) a cselekvés módjára, a készségekre és/vagy kompetenciákra vonatkozik (részletesebben Gelei 2005 és Csillag 2016: 41–42). Ez a négy tudástípus együttesen, egymással kölcsönös összefüggésben hozza létre a tudásrendszer teljességét.

⁴⁴ Szijártó 2017: 192–193.

⁴⁵ A határok feloldódását jelzik az új tudományos kifejezések is, például *producer* vagy *prosumer* – lásd erről részletesebben, továbbá az új média és a részvételiség kérdéséről Glózer 2016: 131–150.

⁴⁶ Szijártó 2017: 193.

⁴⁷ Stewart és Strathern 2005: 3.

A lokális tudás dinamikus természetének felismerése két dolgot von maga után a kulturális antropológiában. Egyfelől világossá válik, hogy a lokális tudás a helyiek szükségletének, igényeinek változásával párhuzamosan folyamatosan alakul, hiszen a változások állandóan próbára teszik a tudáskészlet helytállóságát és érvényességét. Noha kétségtelenül léteznek olyan antropológiai elemzések is, amelyek pontosan a diszkurzív tudásformák és a mindennapi gyakorlat közötti meglehetősen nagy eltérésekre mutatnak rá. Másfelől kiderül, hogy a lokális ismeretanyag a szakember tudásához hasonlóan remekül használható a dolgok működésének megértéséhez is, különösen tekintettel a helyi életvilág struktúrájára.⁴⁸ Mindeközben nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a lokális tudásrendszerek is heterogén természetűek és tele vannak elfojtott, nem vagy kevésbé tudatosított előítéletekkel.⁴⁹

A mindennapi élet kontextusba ágyazott rejtelmait és sokszínűségét elismerő, a helyiek kontextuális tudásának jelentőségét felismerő tudásterület a *citizen science*, ami az 1990-es években jelent meg ismét a tudományos színtéren, miután a 19. században a szakértő, a tudós fogalma kialakult, vagyis „az úri passzióként művelt tudományból hivatás lett”.⁵⁰ A *citizen science* – amit másként a tudományos kutatásban történő társadalmi részvételként definiálnak – tulajdonképpen a lokális tudásformákat és a tudományos tudásokat ötvözi egy flexibilis és nyitott kommunikációs színtéren a helyiek számára problémát jelentő kérdések megoldása érdekében. A helyiek részvétele úgy valósul meg, hogy a szakemberek együttműködést alakítanak ki a nem-tudós szakértőkkel az adatgyűjtés és/vagy az adatfeldolgozás (kategorizáció, átírás vagy elemzés) területén.

A *citizen science* előzményének tartják azokat a gyakorlatokat a fizikai, matematikai és csillagászati kutatások területén, amikor a passzív résztvevőként jelen lévő önkéntesek számítógépük számolási kapacitását ajánlották fel kutatóknak.⁵¹ Ezt követte az, amikor az önkéntesektől már valamilyen mértékű aktivitást vártak el: például adott állatfajokat figyeltek és számoltak meg lakókörnyezetükben, majd az adatokat továbbították a szakértőknek. Amikor az önkéntesek maguk is tudományos módszereket kezdtek el alkalmazni, mint például az etológia területén a kísérleteket, akkor az már a *citizen science* harmadik fokozatát jelentette.⁵²

Látható ugyan, hogy más az elnevezés, eltérő a mögöttes tudományos felfogás is, de a helyiek bevonása és részvétele, a hétköznapi tudás és társadalmi praxisok felértékelődése mind a részvételi és akciószemléletű kutatások, mind a *citizen science* esetében alapvető folyamatok. Mintha egyre több szakterületen mutatkozna meg annak felismerése, hogy a szakember szakmai kompetenciája nem képes lefedni az egész vonatkozó tudásterületet, vagyis „a szakmai kompetencia korántsem azonos az adott szakterület teljes tudástartományával”.⁵³ Nem meglepő tehát, hogy a legkülönbözőbb tudományterületek vonják be egyre következetesebben a „szakmailag laikus, de saját életkontextusait tudatosító, kommunikáló aktív résztvevő(ke)t az általa kimunkált tudásterülettel együtt” (például a biomedicinális etika területén is, amire az idézet eredetileg vonatkozik), hiszen napjainkban a „tudásformák, kompetenciák és felelőségek osztódásának és multiplifikálásának vagyunk tanúi és résztvevői egyben”.⁵⁴ Hozzátehetnénk, hogy egyúttal a hatalom és a hatalmi struktúrák átalakulásának és a róluk való tudás megváltozásának is egyaránt tanúi és résztvevői vagyunk.

Az akciókutatás egyik kézikönyvében a *Hatalom és tudás* c. fejezet szerzői azt állítják,⁵⁵ hogy a részvételi kutatások kezdetben hajlamosak voltak a hatalom fogalmát kettőségen alapuló viszonyrendszerben látni: „ők”, legyen az a struktúra, szervezetek, vagy szakemberek, hatalommal bírnak, míg „mi” (az elnyomottak, a *grassroots* emberek és a marginalizált társadalmi csoportok) hatalom nélküliek vagyunk.⁵⁶ A hatalom gyakorlása tehát a két fél között tisztán kivehető egyet nem értékek közötti konfliktusokra alapozott. A részvételi gyakorlatok alkalmazása a hatalommal bírók és a hatalom nélküliek közötti törések kiegyenlítését és csökkentését szolgálta olyan tudástermelő folyamatok segítségével, amelyek felerősítik az elnyomottak hangját, szervezetét és akcióját. A hatalom

⁴⁸ van Willigen 2002: 6.

⁴⁹ Rahnema 2010: 134.

⁵⁰ Pál 2016: 25.

⁵¹ Mund 2016: 93.

⁵² Mund 2016: 93.

⁵³ Rózsa 2016: 47.

⁵⁴ Rózsa 2016: 47.

⁵⁵ Gaventa és Cornwall 2010: 172–189.

⁵⁶ Gaventa és Cornwall 2010: 173.

sok esetben olyan tulajdonságként tételeződött, ami megszerzhető és birtokolható, ezáltal egyesek rendelkeznek vele, mások kimaradnak belőle. A döntéshozatali folyamatokból hiányzó hangok távolmaradását, ez a hatalomértelmezés, a hiányzók saját fásultságával és eredménytelenségével indokolta. Fel sem merült tehát a politikai színtérből történő kizárás lehetősége.

A hatalom posztstrukturalista képzete azonban megváltoztatta azt, ahogyan a hatalom termelésének módozataira tekintettek, így átalakult maga a fogalom jelentéstartalma is. A hatalom immáron egy olyan mindenhol jelenvaló, decentralizált erőforrás, ami bárhol hatást gyakorolhat, hiszen bárhol származhat.⁵⁷ A diskurzusok, társadalmi gyakorlatok és viszonyrendszerek komplex hálózatának adott pontjához kötődő stratégiai helyzetek azok, amelyeket birtokolva egyes emberek hatalommal rendelkeznek. A hatalomgyakorlás adott szituációkhoz kötődő jellegéből adódik, hogy a hatalom nem emberekhez, hanem sokkal inkább helyzetekhez kötött. A hatalom jelentéstartalmának árnyalata is megváltozott: a hatalom cselekvések, emberek, hatások előállította erő, ami nem csak elutasítással, hanem beleegyezéssel irányít, és aminek hatásai egyáltalán nem állandóak.⁵⁸

Amennyiben a hatalom mindenütt jelenvaló erő, amely minden társadalmi viszonyok természeténél fogva szerves része, akkor nem csak az emancipációt célzó diskurzusokat és társadalmi gyakorlatokat szövi át a hatalom pókhálója, hanem a részvétel és a képessé tétel, a felhatalmazás (*empowerment*) sem választható el a hatalom fogalmától. Például a helyi tudás reprezentációs formái rendszerint a nyugati mintákat (diagramok, lineáris és formális információk) követik, függetlenül a lokális gyakorlatban alkalmazott formáktól és attól is, hogy a megosztott ismeretek eredendően milyen formát (performatív, nem dikszkurzív és egyénileg megtapasztalt) öltöttek.⁵⁹

A tudáson keresztüli felhatalmazás egyszerre jelenti azt, hogy kiterjed a tudástermelésben résztvevők köre, avagy demokratizálódik a tudás előállításának folyamata, és azt is, hogy a szakértelem különböző típusai támasztanak egymással szemben kihívásokat.⁶⁰ Ez utóbbi azt is magában foglalja, hogy felértékelődik a hétköznapi (helyi) tudás és a lokális problémamegoldásban szakértelemként tételeződik.

Az a megállapítás, miszerint egyes csoportok, közösségek, emberek nem rendelkeznek hatalommal és emiatt szükségszerűen hatalommal történő felruházásuk, avagy felhatalmazásuk, képessé tételük (*empowerment*), nem csak a feltételezést rejti magában, hogy az érintettek nem rendelkeznek hatalommal, vagy a hatalom megfelelő formájával, hanem azt is, hogy a kívülről érkezők birtokában vannak a hatalom olyan titkos képletének, amibe az érintetteket bevezetve azok képessé válnak bizonyos dolgok megtételére és hatalomra tesznek szert.⁶¹ Azonban nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a hatalom sohasem statikus, hanem dinamikus természetű és a részvételi kutatási folyamatokban a szereplők közötti viszonyrendszerben folyamatosan változó mértékű. Továbbá a hatalom nélkülinek tekintett csoportokról, emberekről korántsem mondható el, hogy ne rendelkezzenek hatalommal, hanem sokkal inkább arról van szó, hogy ezek az emberek (hátrányos helyzetűek, kisebbségben élők, bennszülöttek, stb.) nem a hatalom konvencionális formáit gyakorolják. Gondoljunk csak például a különböző szimbolikus ellenállási formákra⁶² akár napjainkban (például az adózás vagy sorozás elkerülése, feketegazdaság), akár a közelmúltban, a szocialista időszakban (háztáji művelése munkaidőben termelőszövetkezeti gépekkel stb.)!

A részvételi megközelítések elősegítik a társadalmi különbségek, az eltérő nézetek és a konfliktusos perspektívák feltárását helyben.⁶³ Az érintettek bevonása a problémamegoldáshoz szükséges tudástermelés folyamatába azonban korántsem problémamentes. Egyrészt a tudástermelés módja és szociokulturális kontextusa meghatározza azt, hogy mely információk kerülnek felszínre, melyek maradnak a háttérben. Másrészt nem könnyű megállapítani, hogy melyik típusú információt (értéket, tényeket stb.) tartalmazó helyi tudás mögött adott szituációban milyen rejtett jelentések húzódnak meg. Különösen annak tudatában, hogy a mindennapi gyakorlatok mögötti tudás nem nyelvi természetű.⁶⁴ Ennek a sajátosságnak a példáit ismerjük abban a kettőségben, hogy a normatív

⁵⁷ Foucault [1976] 1978: 93.

⁵⁸ Kesby 2005: 2040.

⁵⁹ Kesby 2005: 2041.

⁶⁰ Gaventa és Cornwall 2010: 174.

⁶¹ Rahnama 2010: 135.

⁶² Scott 1996: 109–131.

⁶³ Ros és Craig 1997: 42.

⁶⁴ Mosse 1995: 477.

viselkedés diszkurzív változata nem mindig feleltethető meg a társadalmi gyakorlatnak. Tehát vannak olyan tapasztalatok és tudásformák, amelyek nem beszélhetők el, hanem sokkal inkább a praxisokba ágyazottak és inkább megfigyelésen keresztül ismerhetők meg.

DEMOKRATIZÁCIÓS FOLYAMATOK: BELSŐ ÉS KÜLSŐ VISZONYOK

A magyarországi romákkal végzett különböző akciókutatások egy része,⁶⁵ ahogyan általában a marginalizált társadalmi csoportokat érintő akciókutatások is, küzdenek a következő kérdéssel: „vajon ugyanolyan intenzitással kell-e törekedni a belső és külső viszonyok demokratizálására”.⁶⁶

A Szombati Kristóf és kutatótársa, Bodorkós Barbara végezte részvételi akciókutatás kezdetben a roma lakosság minél szélesebb körű bevonására törekedett. A 2000-es évek végén a Mezőcsáti Kistérségben végzett munkájuk célja a „társadalmi nyilvánosságból kirekesztett csoportok – elsősorban a kistérségben élő romák – közügyekben való részvételének elősegítése” volt.⁶⁷ Ez a program egy korábban elkezdett akciókutatás két szakaszának tapasztalataira és tanulságaira épített, amelyben az vált világossá, hogy a részvételi tervezés folyamataiból kiszorult a roma lakosság és tematizálódott ugyan a roma-nem roma viszony és az etnikai együttélés problémája, valamint a kapcsolódó hatalmi-politikai egyenlőtlenségek kérdése, de ezen kívül nem történt egyéb. Ezen kívántak változtatni a kutatók. Szombati 2011-ben megjelent mindkét tanulmánya⁶⁸ szemléletesen és önreflexív módon mutatja be az akciókutatásnak az igríci kertészeti, az Első Roma Termelőszövetkezet megalapozását szolgáló tervezési folyamat, projekt-előkészítés (2009) nehézségeit és problémás pontjait (például a civil és politikai élet helyben „erős embereinek” megkerülhetetlensége, a lokális hagyományos politikai-hatalmi viszonyok útvesztői, a formálódó roma értelmiség nehézkedései és mindezek hatásai az akciókutatás folyamatára), ami egyaránt tapasztalható volt a romákkal történő együttműködésben és a többségi oldallal kialakítandó közös munka területén is – de különösen a részvétel mértékére és módjára, típusára vonatkozóan. A kutatók tehát többször is elfogadtak olyan kompromisszumos megoldást, ami a részvételi és akciókutatási folyamatok ellehetetlenülésének elkerülését támogatták, például akkor is, amikor a közösségi tervezés fázisában a folyamat feletti ellenőrzést részben átengedték a helyi roma közösség formális és informális vezető személyiségeinek.

Nyilvánvaló tehát, hogy maga a kizárás és a szelekció is természetes része a részvételnek, hiszen azok az érintettek, akik – valamilyen oknál fogva, pl. tudatos döntés vagy adott élethelyzetnek köszönhetően – nem vesznek, nem vehetnek részt, kívül rekednek és adott témára vonatkozó tudásuk könnyen a legitimként elfogadott szférán kívülre kerül(het).⁶⁹ Kérdés tehát, hogy mit lehet kezdeni a kimaradókkal? Kell-e kezdeni velük bármit is? Mennyiben befolyásolják a kimaradók a társadalmi változás előidézését és az átalakulás hosszú távú életképességét? A „több részvétel” vagy az „erős, mély” részvétel és bevonódottság-e az, ami hosszú távon működőképesebb és demokratikusabb döntéshozatali folyamatokhoz és pozitív társadalmi változásokhoz vezethet a lokális társadalomban?

A fentiek megerősíthetnek bennünket abban, hogy a részvételt érdemes a részvétel politikájának keretében elgondolnunk. Ebben a keretben egyrészt a részvételt a részvétel formája és funkciója mellett a különböző szereplők (résztevők és nem részttevők) perspektívája és érdekei is alapvetően befolyásolják (lásd fentebb White részvétel fogalmát), másrészt a részvétel nem kizárólag politikai problémának tekintett, hanem egyúttal a részttevők bevonódásának és bevonódottságának kérdése is (lásd fentebb Heron részvétel fogalmát). Mindezek megmutatkoznak a Szombati-féle akciókutatásból levont tanulságokban is: „...ami a részvételt illeti, a több néha kevesebb. A kirekesztett csoportokkal dolgozó akciókutatónak minden esetben meg kell vizsgálnia, hogy a kedvezményezett csoport tagjainak bevonása lehetséges-e, kívánatos-e. Ha nem így jár el és az akciókutatás politikai filozófiájából következő »minél több részvétel, annál jobb« elvét követi, azzal a kedvezményezett csoport autonómiáját és/vagy érdekeit veszélyeztetheti”.⁷⁰ Érdemes, folytatja a szerző, a közösségi partnerekkel a folyamat elején közösen dönteni egyrészt arról, hogy szükséges-e, – s milyen formákban és mértékben – az érintett csoport tagjainak bevonása, másrészt arról, hogy a részvétel milyen formákban és

⁶⁵ Lásd például Szombati 2011a és 2011b; Gosztonyi 2015 (kézirat) és Málóvics 2016: 61–69.

⁶⁶ Szombati 2011: 81.

⁶⁷ Szombati 2011a 55. Lásd még a kutatásról: Szombati 2011b.

⁶⁸ Szombati 2011a, 2011b

⁶⁹ Vö. Kesby 2005: 2042.

⁷⁰ Szombati 2011a 80–81.

alkalmakon valósuljon meg. Mindez zálogát jelentheti annak, hogy a közösség is érvényesnek tekintse és érdemben működtesse a részvételi tervezési és döntéshozatali folyamatokat.⁷¹

A marginalizált csoportok, jelen esetben a magyarországi roma közösségekben tapasztalható belső viszonyok demokratizálásának problémája is rendkívül komplex ügy. A szegedi roma telepen akciókutatást végző kutatócsoport (Akciókutatók a Fenntarthatóságért – AKUT – Egyesület) a romák érdekvédelme és érdekérvényesítő képességének fokozása mellett a transzformatív változások előidézésének és fenntartásának sikeressége érdekében törekszik a roma közösségen belüli törésvonalak áthidalására is. Teszik ezt különböző programokkal és törekvésekkel, például úgy, hogy nem a helyben gazdagabb romákat támogatják anyagilag vagy részmunkaidős állásokkal, hanem a kevésbé jómódúakat. *„Ezen kívül odafigyelünk arra, hogy a kis erőforrást igénylő támogatásból [a szegedi telepen élők közül] mindenki részesüljön, és ne legyen egyértelmű, hogy a hatalommal rendelkezők kapnak mindent. A helyi hatalmi és gazdasági viszonyok kiegyenlítése érdekében például a tanodában a szegényebb nőket alkalmazzuk, vagy legalábbis azokat nem, akik próbálnak hatalmat szerezni mások felett a telepen. Látható tehát, hogy elsősorban puha eszközeink vannak, indirekt módon tudjuk a helyi hatalmi viszonyokat befolyásolni.”* (interjú Málóvics Györggyel, 2015)

A demokratizációs folyamatok irányától függetlenül a részvételi kutatás nem más, mint a tudástermelés olyan sok résztvevős folyamata, amelynek során az együttműködők mind újabb ismeretekhez jutnak, korábban ismeretlen szempontokkal ismerkednek meg, ami hatással van a közös és egyéni cselekvésre, valamint a társadalmi gyakorlatokra is. Minden szereplő – kutató és társkutató (*co-researcher*) – számára a közös tanulás terepe,⁷² egy természetében dialogikus, dinamikus és kollaboratív ismeretszerzés, törekedve a tudáselőállítás folyamatának demokratizálására. A részvételi szemléletmód alkalmazása során a változás lehetősége nem a kutatási eredmények természetének és felhasználásának függvénye, hanem a kutatás (tudományos megismerés) tervezésének és megvalósításának folyamatába ágyazott. Vagyis maga a kutatás az, ami az érintettek részvétele és egyéni átalakulása (életkörülmények és hatalmi viszonyok tudatosítása, felruházás képességekkel, döntés- és cselekvőképesség növekedése stb.) nyomán magában hordozza a változás lehetőségét és kitermeli azt.⁷³ A részvételi paradigma keretében a kutatás tehát maga a változás, a transzformáció irányába tett határozott lépés.

AKADÉMIAI TUDOMÁNYOSSÁG ÉS RÉSZVÉTELI SZEMLELETMÓDOK

Vajon mivel járulhatnak hozzá a részvételi és akciókutatási megközelítések az akadémiai tudományosság világához? Mi lehet a jelentősége annak, hogy a helyiek is alakítják a kutatás folyamatát, köztük például akár a kutatási kérdéseket vagy azokat a reprezentációkat is, amelyeket a szakemberek róluk előállítanak? Milyen tudományos felismerésekkel szolgálhat az, ha az érintettek részt vehetnek a saját életükre vonatkozó döntési folyamatokban, ha a helyiek a tudástermelés területén egyenlőként elismert szereplőkké válhatnak? Milyen összefüggések figyelhetők meg a kutató felelőssége, a hatalmi viszonyok és a kutatás politikája között?

Mára szinte általánosan elfogadottá vált, hogy nem létezik és soha nem is létezett beavatkozás és ideológiamentes kutatás, etikai konfliktusok nélküli, apolitikus tudományos munka és az etnográfiai terepmunkát is (a többi kvalitatív módszertannal együtt) át- meg átszövik a politikai és etikai kérdések. Kezdve onnan, hogy a kutató hogyan bánik a kutatókhoz képesti relatív státuselőnyével és hatalmi pozíciójával, addig, hogy írásaiban kinek a hangját teszi hallhatóvá és vajon ez a hang ugyanarról beszél-e, mint amit a vizsgált csoport saját politikai és civil társadalmi reprezentációja közvetít.⁷⁴ Egyebek mellett ezekben a kérdésekben ragadható meg a kutató felelőssége a néprajztudományban és a kulturális antropológiában.

A kortárs társadalmi praxis kutatása, a részvételiség eszméjének megjelenése, többek között, és a kortárs világ megragadásának módszertani problémái a kilencvenes évektől egyre markánsabban tematizálták a kulturális antropológia és a hatalom, politika viszonyát. Akhil Gupta és James Ferguson (1997) szerint az antropológiai tudás egyetlen más tudásformánál sem kiváltságosabb vagy magasabb rendű ismeretelméleti szempontból, hanem az egymás mellett élő, egyenértékű, ám sokféle típusú tudás

⁷¹ Szombati 2011a 80–81.

⁷² Whyte, Greenwood – Lazes 1991: 42.

⁷³ Dyrness 2008: 26.

⁷⁴ Feischmidt 2007.

egyike. A szerzőpáros az antropológus politikai feladatát napjainkban abban látja, hogy a különböző lokalitásokból származó tudásformák között kapcsolatot teremtsen és feltérképezze a lehetséges közös célokat és szövetségeket. A kutatási terület eképpen nem kizárólag az adatgyűjtés terepe lesz, hanem a – politikai tartalommal is bíró – stratégiai beavatkozás színtere, ahogy a hely- illetve lokalitásváltoztatással az antropológiai tudás a szituációba ágyazott beavatkozás egyik formája.⁷⁵

A részvételi szemléletmódok és a kollaboratív módszerek alkalmazása a helyiek bevonását jelenti a tudományos munka szinte minden egyes folyamatába, például a kutatási probléma meghatározásától a kivitelezésen át a közösen előállított és közösen írt szövegekig.⁷⁶ A kutató és kutató viszonyában a szociokulturális kontextust tudatosító és a kezdetektől a dinamikus dialógusra alapozott kapcsolatok kialakításával minimalizálható az a relatív hatalmi helyzetből adódó státuszjelvény, amelynek következményeképpen a kutató a lokális társadalom érdekében beszél, ahelyett, hogy velük együtt dolgozna a megfelelő szavak megtalálásáért.⁷⁷ Az akció és alkalmazott kutatások esetében előbbi a helyiek érdekében nyújtott segítséggel helyettesíthető, utóbbi a velük együtt keresett megoldással, hogy a helyiek újra mozgásba hozzák akaraterijüket, cselekvőképességüket és hallassák hangjukat.⁷⁸ Továbbá, hogy kifejleszthessék a jelen és a múlt kritikai tudatosításához (*conscientization* – eredeti nyelven: *conscientização*) szükséges képességeket.⁷⁹ Ez a hangsúlyeltolódás remek lehetőséget teremt annak a „felvilágosult” kutatói alapállásnak az átalakítására, amelyből tekintve a lokális társadalom tagjai némák, tehetetlenek, passzívok és külső segítségre szorulnak.

A szegedi roma szegregátumban részvételi akciókutatást végző kutatócsoport munkája, nevezetesen Málóvics György egyik írása különböző szempontokat fogalmaz meg arra vonatkozóan, hogy az akciókutatás, különösen a RAK megközelítése milyen üzenetekkel szolgálhat a társadalomkutatás egésze számára. Többek között „lehetőséget kínál azon kutatók számára frusztrációik oldására, akik szeretnék, hogy kutatási eredményeik gyakorlati haszonnal is bírjanak (valós társadalmi folyamatokra is hatással legyenek)”,⁸⁰ vagy szembesíti és megmérteti a tudományos tudást és annak hatékonyságát, relevanciáját, érvényességét olyan helyzetekben, amikor a cél társadalmi változások előidézése, az elnyomó helyzetek átalakítása.

Nyilvánvaló tehát, hogy sokféle hozadéka lehet a részvételi és akciókutatási megközelítések beemelésének az akadémiai tudományosságba, kezdve akár a kutatói felelőségek és a kutató-kutató közötti hatalmi viszonyok tudatosításától, vagyis a tudományterület önreflexív és kritikai gyakorlatának megerősödésétől a kutatáshoz való jog kiterjesztésén, azaz a tudományos munka demokratizálásán át a tudományos tudás hatékonyságának, relevanciájának és érvényességének megmértetéséig a kortárs társadalmi praxisok világában. Nagy kérdés, hogy mit kezdünk ezzel a felismeréssel tudományos gyakorlatainkban.

IRODALOM

ARNSTEIN, Sherry R.

1969 A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Planning Association*, 35: 4. 216–224.

BALATONYI Judit – CSERTI CSAPÓ Tibor

2016 Részvétel és együttműködés a romák lakhatásával kapcsolatos problémák és javaslatok konstrukciós kísérleteiben. A *Wor(l)ds which exclude – Kirekesztő szavak – kizárt világok* (2013–2014) projekt példája. *Replika* (100): 191–204.

⁷⁵ Gupta és Ferguson 1997: 38–39.

⁷⁶ Luke Lassiter, amerikai antropológus hat, nem egymást kizáró kategóriába sorolva különbözteti meg a kortárs etnográfában alkalmazott kollaboratív stratégiákat: 1. a legfontosabb konzultánsok olvasóként és szerkesztőként történő bevonása a kutatás folyamatába, 2. fókusz csoportok, 3. a lokális társadalom által kijelölt (az amerikai indián tanulmányokban gyakran alkalmazott) formális szerkesztői bizottságok, 4. kollaboratív etnográfus és konzultáns csoportok, 5. közösségi fórumok, valamint 6. a közösen előállított és közösen írt szövegek (Lassiter 2005: 94–95).

⁷⁷ Sillitoe 2006: 158.

⁷⁸ Gardner és Lewis 1996: 47–48.

⁷⁹ A jól ismert brazil pedagógus és filozófus, Paulo Freire (1972/1990, 1973/2003) megfogalmazása szerint a kritikai öntudat annak a folyamatnak az eredményére utal, amelynek során az ember megtanulja érzékelni a társadalmi, politikai és gazdasági ellentmondásokat és megtanul fellépni a valóság elnyomó tényezőivel szemben (Freire 1972/1990: 15).

⁸⁰ Málóvics 2016: 68.

- BÁLINT Mónika
2016 „Közügyet teremteni a magánproblémákból.” *Replika* (100): 71–75.
- BARCZA Dániel – FEHÉR Bori
2017 *Felhőgyár. Egy szociális design ABC*. MOMÉ EcoLab. Budapest.
- BODA Zsolt
1997 Narratív közpolitika-elemzés. In *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Szabó Márton (szerk.). Budapest, Scientia Humana, 113–132.
- BURAWOY, Michael
2005 For Public Sociology. *American Sociological Review* Vol. 70. Issue 1. 4–28. (magyarul: 2006 Közérdekű szociológiát! *Replika* 54–55: 35–66.)
- CLIFFORD, James – George Marcus (szerk.)
1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- CSATLÓS Judit
2016 Részvételi gyakorlatok szerepe a kortárs művészetben. *Replika* (100): 151–165.
- CSILLAG Sára
2016 A kooperatív akciókutatás elmélete és gyakorlata. *Prosperitas* Vol. III. 2016/2: 36–62.
- DYRNESS, Andrea
2008 Research for Change versus Research as Change. Lessons from a Mujerista Participatory Research Team. *Anthropology and Education Quarterly* 39 (1): 23–44.
- FEISCHMIDT Margit
2007 Az antropológiai terepmunka módszerei. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. 223–233. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum–PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék (http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0) (A letöltés dátuma: 2013. február 7.)
- FINGER-STICH, Andréa – FINGER, Matthias
2003 *State versus Participation: Natural Resources Management in Europe*. International Institute for Environment and Development (IIED)–Brighton: Institute for Development Studies (IDS).
- FOUCAULT, Michel
[1976] 1978 *The History of Sexuality I*. London: Penguin.
- FÖLDI Zsuzsa
2009 A társadalmi részvétel szerepe a városfejlesztés gyakorlatában. Európai és hazai tapasztalatok. *Tér és Társadalom* (TÉT) 2009/3. 27–43.
- FREIRE, Paulo
1972/1990 *Padagogy of the Oppressed*. Penguin Books.
1973/2003 *Education for Critical Consciousness*. Continuum, New York.
- GARDNER, Katy – LEWIS, David
1996 *Anthropology, Development and the Post-modern Challenge*. Chicago, Illinois–London: Pluto Press
- GELEI András
2005 A szervezeti tanulás interpretatív megközelítése. A „reflektív akciótanulás” irányzata. In Bakacsi Gyula, Balaton Károly és Dobák Miklós (szerk.): *Változás és Vezetés*. Budapest: Aula, 109–135.
- GLÓZER Rita
2016 Részvétel és kollaboráció az új médiában. *Replika* (100): 131–150.
- GOSZTONYI Márton
2015 A pénz zsonglőrei. Egy részvételi akciókutatás története egy hátrányos helyzetű faluban. KOVÁSZ (kézirat)
- GREENWOOD, J. Davyd – MORTEN, Lewin
2007 *Intoduction to Action Research. Social Research for Social Change*. London: Sage.
- GUPTA, Akhil – FERGUSON, James

- 1997 Discipline and Practice: „The Field” as Site, Method, and Location in Anthropology. In Gupta, Akhil – Ferguson, James (eds.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*. 1–46. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- HARPER, Krista
 2009 Using Photovoice to Investigate Environment and Health in a Hungarian Romani (Gypsy) Community. *Practicing Anthropology* Vol. 31. No. 4. 10–14.
 2012 Visual Interventions and the „Crises in Representation” in Environmental Anthropology: Researching Environmental Justice in a Hungarian Romani Neighborhood. *Human Organization* 71(3): 292–305. (magyarul: 2016 Vizuális beavatkozások és „reprezentációs válságok” a környezetantropológiában. *Replika* (100): 167–189.)
- HERON, John
 1996 *Co-Operative Inquiry. Research Into the Human Condition*. Sage.
- HORVÁTH Kata – OBLATH Márton (szerk.)
 2015 *A részvételi ifjúságkutatás módszerei. Kutatás-módszertani összefoglaló*. OKT-Full Tanácsadó Kft. Budapest.
- HORVÁTH Kata – TESZARY Judith
 2015 A szociodráma. In Horváth Kata és Oblath Márton (szerk.): *A részvételi ifjúságkutatás módszerei. Kutatás-módszertani összefoglaló*. OKT-Full Tanácsadó Kft. Budapest, 117–143.
- KESBY, Mike
 2005 Rethorizing Empowerment-through-Participation as Performance in Space: Beyond Tyranny to Transformation. *Signs* 30 (4): 2037–2065.
- LAJOS Veronika
 2012 Alkalmazott antropológia a moldvai csángóknál? Kísérlet elmélet és gyakorlat viszonyának újraértelmezésére. *Erdélyi Múzeum* 2012/4. 176–193.
 2016 Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100. 23–40.
- LASSITER, Luke Eric
 2005 Collaborative Ethnography and Public Anthropology. *Current Anthropology*, Vol. 46, No. 1 (February 2005), 83–106.
 2008 *When We Disagree. On Engaging the Force of Difference in Collaborative, Reciprocal, and Participatory Researches*. Paper presented at the 107th Annual Meeting of the American Anthropological Association, San Francisco, California, 1–7.
- LILJA, Nina – BELLON, Mauricio
 2008 Some Common Questions about Participatory Research: a Review of Literature. *Development in Practice* 18 (4–5): 479–488.
- LŐRINCZI Tünde
 2014 Alulról építkező etnikai mobilizáció egy budapesti roma gyülekezetben. In Ispán Ágota Lídia és Magyar Zoltán (szerk.): *ETHNO –LORE XXXI. A MTA BTK Néprajztudományi Intézetének évkönyve*. Budapest, 71–121.
 2015 A részvétel gyakorlatai és az elismerés politikája egy budapesti roma gyülekezetben. *AntroPort Lapozó*, 2015 ősz <http://www.antroport.hu/lorinczi-tunde-a-reszvetel-gyakorlatai-es-az-elismeres-politikaja-egy-budapesti-roma-gyulekezetben/>
- MOSSE, David
 1995 Authority, Gender and Knowledge. Theoretical Reflections on Participatory Rural Appraisal. *Economic & Political Weekly* 30 (11): 569–571, 573–578.
- MUND Katalin
 2016 Citizen Science – új módszertan? *Replika* 99. 87–96.
- PÁL Eszter
 2016 Bevezető. A tudomány kalidoszkópja és az objektivitás. *Replika* 99. 21–26.
- PARFITT, Trevor
 2004 The Ambiguity of Participation: A Qualified Defence of Participatory Development. *Third World Quarterly* 25 (3): 537–556.

PATAKI György

- 2007 Bölcs „laikusok”. Társadalmi részvételi technikák a demokrácia szolgálatában. *Civil Szemle* 2007/3–4. 144–156.

RADÁCSI László

- 2005 Együttműködés a tervezésben, döntéshozatalban és a megvalósításban. *Parola* 2005/3–4: 22.
- 2006 Részvétel és fenntartható fejlődés. In *Fenntartható fejlődés Magyarországon. Jövőképek és forgatókönyvek*. In Bulla Miklós és Tamás Pál (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 256–274.

RAHNEMA, Majid

- [1992] 2010 Participation. In *The Development Dictionary. A Guide to Knowledge as Power*. Sachs, Wolfgang (szerk.). London: Zed Books, 127–144.

REASON, Peter

- 1998 Political, Epistemological, Ecological and Spiritual Dimensions of Participation. *Studies in Cultures. Organizations and Societies* 4: 147–167.

REASON, Peter – BRADBURY, Hilary (szerk.)

- 2008 *The SAGE Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. Sage.

REISINGER Adrienn

- 2012 A társadalmi részvétel a helyi fejlesztési politikában Magyarországon – fókuszban a civil/nonprofit szervezetek. *Civil Szemle* 2012 (1): 23–44.

ROS, David – CRAIG, Yvonne

- 1997 Participation Begins at Home. *Gender & Development* 5 (3): 35–44.

RÓZSA Erzsébet

- 2014 Gyakorlati tudás a filozófiai antropológia, a bioetika és az alkalmazott etika perspektíváiban (Reflexiók Biczó Gábor írására, 4). *Tabula* 2014/2. Online megjelenés:
http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.152a.php?bm=1&as=405&kr=A_10_%3D%222014%2015%282%29%22
- 2016 Részvétel, laikusság és kompetenciák – az orvos-beteg együttműködési modell perspektívájából. *Replika* (100): 43–48.

SCOTT, James C.

- 1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* 23–24: 109–131.

SILLITOE, Paul

- 2006 The Search for Relevance: A Brief History of Applied Anthropology. *History and Anthropology*, 17:1. 1–19.

STEWART, Pamela J. – STRATHERN, Andrew

- 2005 Introduction. Anthropology and Consultancy – Ethnographic Dilemmas and Opportunities. In *Anthropology and Consultancy. Issues and Debates*. Pamela J. Stewart és Andrew Strathern (szerk.). Berghahn Books, 1–25.

SZIJÁRTÓ Zsolt

- 2016 A mindennapi élet újrafogalmazása: a média- és kultúrakutatás új területei. In Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt (szerk.): *Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet*. Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest – Pécs, 9–24.
- 2017 „A részvétel művészete”. Kollaboráción alapuló projektek a társadalomtudományokban. *Néprajzi Látóhatár* 2017/1-4. 187–205.

SZOMBATI Kristóf

- 2011a A részvétel problémája az akciókutatásban: a mezőcsáti fejlesztőmunka tanulságai. In Pataki György és Vári Anna (szerk.): *Részvétel – akció – kutatás. Magyarországi tapasztalatok a részvételi-, akció és kooperatív kutatásokról*. 52–83.
- 2011b Uborkák és emberek. A fejlesztés részvételi projektje Igriciben. *AnBlok* 2011/5, 101–103.

http://epa.oszk.hu/02700/02725/00004/pdf/EPA02725_anblokk_2011_5_101-103.pdf

TAKÁCS Gábor

2012 A részvétel kora. A színházi nevelés útjai, lehetőségei Magyarországon. *Műút* 57 (35): 62–67. Interneten: <http://www.muut.hu/korabbilapszamok/035/takacs.html> (letöltve: 2016. szeptember 2.)

UDVARHELYI Éva Tessza

2014 *Az igazság az utcán hever. Válaszok a magyarországi lakhatási válságra.* Napvilág Kiadó.

VAN WILLIGEN, John

2002 *Applied Anthropology. An Introduction.* (3rd edition) Westport, Connecticut: Bergin & Garvey.

WHITE, Sarah

1996 Depoliticising Development: The Uses and Abuses of Participation. *Development in Practice*, Vol. 6. No. 1. 6–15.

WHYTE, William Foote, J. GREENWOOD, Davyd – LAZES, Peter

1991 Participatory Action Research: Through Practice to Science in Social Research. In *Participatory Action Research*. William Foote Whyte (szerk.). SAGE, 20–56.

Interjúk akciókutatókkal

Gelei András (2016. január, Budapest)

Málovics György (2015. december, skype, Szeged–Budapest)